

मानवी हक्क आणि भारतीय संविधानातील मानवी हक्क विषयक तरतुदी

डॉ. अरुण पेंटावार

सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव, जि. बीड. महा. ४३१ १३१
Email – arunpentawar@gmail.com,

सारांश (Abstract): व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी हक्कांची आवश्यकता असते यातूनच मानवी हक्क या संकल्पनेचा उगम झाला मानवी हक्कांचा प्राचीन असा इतिहास आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्कांचा जाहिरनामा घोषित केला. मानवी हक्कांचा हा जागतिक जाहीरनामा भारतासह जगातील बहुतेक सर्व राष्ट्रांनी स्वीकारला आहे. भारताने आपल्या संविधानामध्ये मानवी हक्कांची तरतूद केलेली आहे. भारतीय संविधानातील उद्देश पत्रिका, भाग ३ मधील कलम १२ ते ३५, भाग ४ मधील कलम ३६ ते ५१ या अंतर्गत विविध कलमांमध्ये नागरीकांचे हक्क समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. युनोच्या जाहीरनाम्यातील व भारतीय संविधानातील मानवी हक्कांमध्ये बऱ्याच प्रमाणात साम्य आहे. भारतीय संविधानामध्ये मूलभूत हक्कांची तरतूद असली तरीही मानवी हक्कांचे उल्लंघन अनेक वेळा होताना दिसून येते. यासाठी भारतीय संविधानात दिलेल्या मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि संवर्धन करणे तसेच मानवी हक्का संदर्भात देशातील नागरिकांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्याची गरज आहे.

मुख्य शब्द (Key Words):- मानवी हक्क, संविधान, मूलभूत हक्क.

1. प्रस्तावना (Introduction):-

मानवी जीवनामध्ये हक्काला अतिशय महत्त्व आहे. हक्काशिवाय मानवाला आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास करता येत नाही. व्यक्ती जीवनासाठी ते अत्यंत आवश्यक आहेत. हक्क हे सामाजिक असतात आणि समाजाचा घटक म्हणूनच ते व्यक्तीला प्राप्त होतात. समाजाशिवाय हक्कांना अर्थ उरत नाही. मानवी हक्कांचे अस्तित्व व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनातच असते. हक्क हे कर्तव्याशी निगडित असतात. १७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतरही मानवी हक्कांचा जाहिरनामा घोषित करण्यात आला. त्यात स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूता यांचा समावेश होता. 19 व्या शतकात संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्कांचा जाहिरनामा घोषित केला. मानवी हक्कांची आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून पहिल्यांदाच सर्वसमावेशक यादी तयार करण्याचा हा पयल होता. या मानवी हक्कांविषयी आंतरराष्ट्रीय समुदायाचा आदर वाढविणे हा या जाहीरनाम्याचा घोषणेमागचा उद्देश होता. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष फ्रँकलिन रुझवेल्ट यांनी मानव हक्कांची घोषणा करून या हक्कांच्या रक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रयत्न करण्याची अपेक्षा व्यक्त केली. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेबरोबरच मानव हक्कांच्या रक्षणाची जाणीव आंतरराष्ट्रीय पातळीवर निर्माण झालेली आहे. मानवी हक्कांचा हा जागतिक जाहीरनामा भारतासह जगातील बहुतेक सर्व राष्ट्रांनी स्वीकारला आहे. भारताने आपल्या संविधानामध्ये मानवी हक्कांची तरतूद केलेली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून मानवी हक्क म्हणजे काय? मानवी हक्कांचा इतिहास आणि भारतीय संविधानातील मानवी हक्क विषयक तरतुदी यांची चर्चा करण्यात आली आहे.

2. शोधनिबंधाची उद्दिष्टे (Objectives of the Research Paper):

- १) मानवी हक्काचा अर्थ स्पष्ट करणे.
- २) मानवी हक्कांची वाटचाल आणि इतिहासाचा संक्षिप्त आढावा घेणे.
- ३) भारतीय संविधानातील मानवी हक्क विषयक तरतुदींचे विश्लेषण करणे.

3. संशोधन पद्धती आणि स्रोत (Research Methodology & Sources):

प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनासाठी विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक व गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. सदरील शोधनिबंधाच्या तथ्यसंकलनासाठी द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला असून यामध्ये प्रामुख्याने राजकीय सहभागावरील विविध संदर्भ ग्रंथ, संशोधन पत्रिका, मासिके, वर्तमानपत्रे व विविध वेबसाईटवरील माहिती यांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

मानवी हक्क म्हणजे काय ?

मानवी हक्क या संकल्पनेचा निश्चित व ठोस अर्थ सांगणे थोडेसे कठीण आहे. कारण वेगवेगळ्या राज्यातील समाजाची संस्कृती, कायदे, राजकीय, सामाजिक, व आर्थिक परिस्थिती वेगवेगळी असल्यामुळे प्रत्येक देश आपापल्या सोयीनुसार मानवी हक्कांची व्याख्या देतात. व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास साधता येईल अशी परिस्थिती म्हणजे हक्क'

व्याख्या:

1. **प्रोफेसर लास्की-** "हक्क हे सामाजिक जीवनाची अशी अट आहे की ज्या विना कोणतीही व्यक्ती आपला सर्वांगीण विकास साध्य करू शकत नाही".
2. **संयुक्त राष्ट्रसंघटना-** "एखादी व्यक्ती मनुष्य आहे या एकमात्र कारणामुळे तिला मिळणारी शक्ती म्हणजे मानवी हक्क होय."
3. **रॅन्डमहाऊस विश्वकोष** "मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तिला जन्माने प्राप्त झालेले असे अधिकार जे व्यक्तिला सन्मानाने जगण्यासाठी आवश्यक आहेत."
4. **डेव्हिड सेलबार्ड** "मानवी हक्क हे विश्वातील प्रत्येक व्यक्तीला प्राप्त झालेले असतात कारण प्रत्येक व्यक्तीमध्ये भावना असते व एखादी व्यक्ती ही मनुष्य आहे या एकमात्र कारणामुळे तिला मिळणारी शक्ती म्हणजे मानवी हक्क होय.

वरिल व्याख्यांव्यतिरिक्त भारतातील 1993 च्या मानवी हक्क संरक्षण कायद्याच्या कलम 2 नुसार "मानवी हक्क" म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे जीवन, स्वातंत्र्य, समानता आणि प्रतिष्ठेशी संबंधित अधिकार जे घटनेनुसार हमी दिलेले आहेत किंवा आंतरराष्ट्रीय करारांमध्ये मूर्त स्वरूप दिलेले आहेत आणि भारतातील न्यायालयांद्वारे लागू केले जाऊ शकतात.

4. मानवी हक्कांचा इतिहास आणि वाटचाल :

मानवी हक्क हे प्राचीन काळापासूनच विविध स्वरूपात मान्य करण्यात आलेली आहे. मात्र मध्ययुगीन काळानंतर या मानवी हक्कांना विशेष मान्यता मिळण्यास सुरुवात झाली. एकंदरीत मानवी हक्कांचा इतिहास संक्षिप्तपणे पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

- १२१५ साली सर्वप्रथम इंग्लंड मधील मॅगना कार्टा मध्ये मानवी हक्कांची सनद मान्य करण्यात आली.
- ४ जुलै १७७६ रोजी अमेरिकेतील फिलाडेल्फीया येथे अमेरिकन स्वातंत्र्याची घोषणा करण्यात आली. या स्वातंत्र्याच्या घोषणापत्रातही मानवी हक्काचा उल्लेख करण्यात आला होता.
- फ्रान्सच्या राष्ट्रीय सभेने १७८९ साली मानवी हक्कांचा जाहीरनामा घोषित केला. त्यात नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचा समावेश होता. प्रत्येक व्यक्तीला भाषण, मुद्रण, संरक्षण व मालमत्तेचे स्वातंत्र्य असावे अशी तरतूद होती.
- १८३२ ब्रिटिश स्त्रियांना मालमत्ता संपादन करण्याचा हक्क मिळाला.
- १९१७ साली झालेल्या रशियन राज्यक्रांतीमुळे मानवी हक्कांचा विचार करण्यात येऊ लागला.
- १९२० मध्ये अमेरिकन स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार मिळाला.
- १९२४ रोजी प्रजासत्ताक तुर्कस्तान मध्ये लागू करण्यात आलेल्या राज्यघटनेनुसार तुर्की स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क देण्यात आले.
- १९२८ च्या सुधारणा कायद्याने इंग्लंडच्या २१ वर्षावरील सर्व प्रौढ स्त्रियांना मतदानाचा हक्क प्रदान केला.
- अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष फ्रँकलिन रुजवेल्ट यांनी १६ जानेवारी १९४१ रोजी काँग्रेसच्या अधिवेशनाला संबोधित करताना मानवी हक्क हा शब्द वापरला. त्यात त्यांनी चार मूलभूत हक्कांचा समावेश केला. यामध्ये भाषण स्वातंत्र्य, धर्म स्वातंत्र्य, गरिबीपासून मुक्ती व भीतीपासून स्वातंत्र्य यावर भर दिला.
- 1939 च्या दुसऱ्या महायुद्धामुळे जगात विध्वंसक परिस्थिती निर्माण झाल्यानंतर सर्व स्तरावरून जागतिक शांतता व सुरक्षितता आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी २४ ऑक्टोबर १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना करण्यात आली.
- संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहीरनामा घोषित केला. मानवी हक्कांची आंतरराष्ट्रीय पातळीवरून पहिल्यांदाच सर्वसमावेशक ३० मानवी हक्कांची यादी तयार करण्यात आली. या मानवी हक्कांविषयी आंतरराष्ट्रीय समुदायाचा आदर वाढविणे हा या जाहीरनाम्याचा घोषणेमागचा उद्देश होता.

5. भारतीय संविधानातील मानवी हक्क विषयक तरतुदी:-

१० डिसेंबर हा दिवस जगभर मानवी हक्क दिवस म्हणून साजरा केला जातो. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सर्वसाधारण सभेने मानवी हक्कांच्या जाहीरनाम्यास १० डिसेंबर १९४८ रोजी मान्यता दिली. मानवी हक्कांच्या या जाहीरनाम्यात एकूण ३० कलमे आहेत संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी हक्कांचा जाहीरनामा प्रसिध्द केल्यानंतर जगातील इतर देशांनाही आवाहन केले की प्रत्येक राष्ट्राने आपल्या संविधानातच मानवी हक्कांची तरतूद करावी. या आवाहनाला प्रतिसाद देत अनेक राष्ट्रांनी आपल्या संविधानातच मानवी हक्कांची तरतूद केली यामध्ये भारताचाही उल्लेख करावा लागेल.

भारतीय राज्यघटनेत मानवी हक्कांसदर्भात स्पष्ट तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. भारतात हजारो वर्षांपासून असलेल्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय विषमतेला छेद देण्याचे काम भारतीय राज्यघटनेने केलेले आहे. युनोने प्रसिद्ध केलेला मानवी हक्कांचा जाहीरनामा आणि भारतीय संविधानातील उद्देश पत्रिका, भाग ३ मधील कलम १२ ते ३५, भाग ४ मधील कलम ३६ ते ५१ या अंतर्गत विविध कलमांमध्ये नागरीकांचे हक्क समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. युनोच्या जाहीरनाम्यातील व भारतीय संविधानातील मानवी हक्कांमध्ये बऱ्याच प्रमाणात साम्य आहे.

अ) मानवी हक्क आणि भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका:-

भारतीय राज्यघटनेत प्रत्येक व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास, स्वाभिमान आणि आत्मसम्मान या बाबींचा विचार करून मुलभूत मानवी हक्कांची तरतुद केली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या प्रास्ताविकेत मानवी हक्कांची संकल्पना स्पष्टपणे नमुद करण्यात आली असून ती खालील चार मुलभूत तत्वावर आधारलेली आहे.

- १) न्याय - नागरिकांना सामाजिक न्याय, राजकीय न्याय व आर्थिक न्याय मिळवून देणे.
- २) स्वातंत्र्य - प्रत्येक व्यक्तीला विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य असेल.
- ३) समानता - प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी असेल आणि व्यक्तीचा दर्जा समान असेल.
- ४) बंधुभाव - व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि आत्मसन्मान राखणे व यातून बंधुभावाची निर्मिती करणे.

भारतीय संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेत सुरुवातीलाच विविध मानवी हक्कांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. मानवी हक्क हा भारतीय संविधानाचा केंद्रबिंदू असल्यामुळे त्यांचा समावेश उद्देश पत्रिकेत करण्यात आलेला आहे.

ब) मानवी हक्क आणि भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकार:-

१) भारतीय घटनेतील कलम १४ नुसार सर्व व्यक्ती कायद्यापुढे समान असतील अशाच आशयाचा मानवी हक्क आयोगाने आपल्या जाहीरनाम्यातील कलम ७ मधील तरतुदीनुसार केले आहे ते म्हणजे कायद्यासमोर सर्व सामान असून जागतिक स्तरावर सर्वांना कायद्यापुढे समान संरक्षण देण्यात येईल.

२) मानवी हक्क आयोगाने जाहीरनाम्यातील कलम ५ मध्ये समानतेचा पुरस्कार केलेला आहे. अशा प्रकारच्या समानतेच्या अधिकाराला व्यापक करण्याचे काम भारतीय संविधानातील कलम १५ मध्ये करण्यात आले आहे. यामध्ये कोणत्याही आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही हे स्पष्ट करण्यात आलेला आहे. तसेच भारतीय राज्यातील कलम १६ मध्ये सर्व नागरिकांना समान संधी (शासकीय सेवेत) दिली जाईल अशी तरतुद करण्यात आलेली आहे.

३) मानवी हक्कांच्या सदर्भात अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला महत्व देणार्या भारतीय संविधानातील कलम (१९)अ मध्ये सर्व नागरिकांना भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची हमी देण्यात आली आहे. तर मानवी हक्क आयोगाच्या जाहीरनाम्यातील १९ मध्ये देखील प्रत्येक व्यक्तीला आपले मत आणि त्याच्या अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य असल्याचे म्हंटले आहे.

४) भारतीय संविधानातील कलम १९(ब), १९(क) आणि १९(ड) मध्ये सर्व नागरिकांना शांततामय मार्गाने सभा भरवण्याचे स्वातंत्र्य, संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य, संचार करण्याचे स्वातंत्र्य देऊन नागरिकांना व्यक्तीविकासाची दिलेली आहे. तर मानवी हक्क आयोगाच्या कलम २०(१), २३(४) व ३३(१) मधील सार सुद्धा भारतीय घटनेतील तरतुदीशी मेळ घालणारा आहे जे की प्रत्येकाला शांततापूर्ण सभा आणि बैठका घेण्याचा अधिकार राहिल.

५) मानवी एक जाहीरनाम्यातील कलम ११ (२) व भारतीय संविधानातील कलम २० (१) सारख्याच आशयाचे आहेत. ते म्हणजे कायद्याचा भंग केल्याचा गुन्हा सिद्ध झाल्यास संबंधीत व्यक्तीला दोषी ठरवता येईल.

६) मानवी हक्क जाहीरनाम्यातील कलम ९ नुसार कुणालाही जबरदस्तीने कैद, स्थानबद्ध, हद्दपार करता येणार नाही. अशाच आशयाची तरतुद भारतीय संविधानातील कलम २१ मध्ये करण्यात आलेली आहे. यानुसार कोणत्याही व्यक्तीचे जिवित किंवा व्यक्तीगत स्वातंत्र्य हिरावण्याचा अधिकार नसेल.

७) भारतीय संविधानातील कलम २३ मध्ये वेठबिगारी, गुलामगिरी, माणसाचा व्यापार इ. बाबींवर प्रतिबंध टाकण्यात आलेला आहे. तशाच आशयाची तरतुद मानवी हक्क जाहीरनाम्यातील कलम ४ मध्ये करण्यात आलेली आहे.

८) भारतीय संविधानातील कलम २५(१) मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्य, धर्मनिरपेक्षतेची तरतुद केलेली आहे अशाच प्रकारची तरतुद संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मानवी हक्क जाहीरनाम्यातील कलम १८ मध्ये प्रत्येक व्यक्तीला विचार, बुद्धी, धार्मिक स्वातंत्र्य प्रदान करण्यात आले आहे.

९) भारतीय संविधानातील कलम २९(१) मध्ये भारतात राहणाऱ्या कोणत्याही नागरिकाला आपली स्वताची भिन्न भाषा, लिपी व संस्कृती जतन करण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. याच धर्तीवर मानवी हक्कांच्या सनदेतील कलम २२ मध्ये जागतिक समाजातील प्रत्येक सदस्याला सामाजिक व आर्थिक सुरक्षिततेचा अधिकार प्रदान केलेला आहे.

१०) भारतीय संविधानातील कलम २०(अ) नुसार प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. अशाच प्रकारची तरतुद मानवी हक्कांच्या सनदेतील कलम २७(३) मध्ये करण्यात येऊन प्रत्येकाला शिक्षणाचा अधिकार दिलेला आहे.

११) भारतीय संविधानातील कलम ३२ मध्ये मूलभूत अधिकारांची अमलबजावणी करणे तसेच संरक्षणाची जबाबदारी न्यायसंस्थेवर सोपविण्यात आलेली आहे अशा प्रकारचा अधिकार मानवी हक्क आयोगाच्या जाहीरनाम्यातील कलम ८ मध्ये सांगण्यात आलेला आहे. यात नुकसान भरपाईची तरतुद करण्यात आलेली आहे.

क) मानवी हक्क आणि भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्वे:-

मानवी हक्कासदर्यात भारतीय संविधानातील भाग ४ मधील कलम ३६ ते ५१ अंतर्गत काही मार्गदर्शक तत्वे नमुद करण्यात आलेली आहेत कि जे मानवी अधिकाराशी सुसंगत आहेत. या मार्गदर्शक तत्वामध्ये खालील सामाजिक मानवी हक्कांची तरतुद आहे.

- १) प्रत्येक व्यक्तीला उदरनिर्वाहाची पुरेशी साधने उपलब्ध करून देणे.
- २) प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षणाचा आणि रोजगाराचा हक्क मिळवून देणे.
- ३) कामाच्या ठिकाणी योग्य सुविधा आणि वातावरण निर्माण करणे व कामाचे तास ठरविणे.
- ४) आरोग्य सेवा, पोषण आहार पुरेशा प्रमाणात व योग्य दर्जाच्या सेवा उपलब्ध करून देणे इ.

6. निष्कर्ष (Conclusion):

- ❖ मानवी हक्कांच्या बाबतीत भारतीय राज्यघटना व जागतिक मानवी हक्क आयोगाच्या जाहिरनाम्यात समानता दिसून येते.
- ❖ जागतिक पातळीवर मानवतावाद निर्माण करण्यासाठी जागतिक नेतृत्वाने तसेच संयुक्त राष्ट्र संघटनेने मानवी हक्कांची निर्मिती (१० डिसेंबर १९४८) केलेली आहे.
- ❖ आदर्श मानवतावादाचा विचार करून भारतीय राज्यघटनेत स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता व अधिकार या पाच तत्वांचे मुलभूत अधिकार समाविष्ट केले आहेत.
- ❖ मानवी हक्कानी युक्त आदर्शवादी मानवी समाज निर्माण व्हावी ही घटनाकारांची शुध्द धारणा होती त्यामुळेच घटनाकारांनी भारतीय संविधानातील उदेशपत्रिकेमध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्यायासंबंधीच्या मानवी हक्कांचा उल्लेख आहे.
- ❖ भारतीय संविधानातील भाग ३ मधील कलम १२ ते ३५ या अंतर्गत विविध कलमांमध्ये नागरीकांचे मूलभूत हक्क समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत.
- ❖ मानवी हक्कासदर्यात भारतीय संविधानातील भाग ४ मधील कलम ३६ ते ५१ अंतर्गत काही मार्गदर्शक तत्वे नमुद करण्यात आलेली आहेत कि जे मानवी अधिकाराशी सुसंगत आहेत.

संदर्भसूची (References):

1. डॉ शैलेंद्र देवळाणकर, (२००८), "संयुक्त राष्ट्र", प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
2. भारतीय संविधान (मराठी) महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००३
3. शैलेंद्र देवळाणकर, (२००८), "समकालिन जागतिक राजकारण प्रमुख प्रश्न", विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
4. डॉ. बी एल फाडिया, (२०११) "आंतरराष्ट्रीय राजनीति", साहित्य भवन पब्लिकेशन, आग्रा, द्वितीय आवृत्ती.
5. प्रा. चंद्रकांत मिसाळ, (२०१२), "मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या", व्हिजन अकॅडमी, पुणे, प्रथम आवृत्ती.
6. प्रो. राजेंद्र प्रसाद, (२००६), "मानव अधिकार एवं राष्ट्रीय सुरक्षा", राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.
7. Dr S.S Dhaktode, (2011), Human Rights & Indian Constitution : Dr B,R Ambedkar's enduring Legacies, First Edition Edition, Bhashya Prakashan.
8. Dr. Astha Bhanor, (2013), Human Rights & Indian Constitution, Aviskar Publishers.